

Damian Siebieszuk

Niemiecka polityka okupacyjna wobec kościoła katolickiego w Polsce na przykładzie powiatu bielskiego 1941–1944

Damian Siebieszuk

The German occupation policy against the Catholic Church in Poland based on the example of Bielsk district 1941–1944

German Occupation policy concerning the Catholic Church on the territory of Belsky County during World War II is investigated. The situation of limitation of functioning and physical liquidation of religious communities is considered. On the specific examples the role of the Church in defense of culture, tradition and language are highlighted.

Keywords: Occupation, the Nazis, Catholicism, Church, Bielsk

Даміан Себешук

Німецька окупаційна політика щодо католицької церкви в Польщі на прикладі Бельського повіту в 1941–1944 рр.

Досліджується німецька окупаційна політика щодо Католицької церкви на території Бельського повіту під час Другої світової війни. Розглядається ситуація обмеження функціонування і фізичної ліквідації релігійних спільнот. На конкретних прикладах висвітлюється роль церкви у захисті культури, традиції і мови.

Ключові слова: окупація, нацисти, католицизм, церква, Більськ

Niemiecka polityka okupacyjna w stosunku do Kościoła katolickiego na terytorium Belsky County był częścią zaplanowanej ludobójstwa obywateli Rzeczypospolitej. Rzeczywistość, która była wspólnoty wierzący i organizacje religijne poza autorytetem moralnym i rzeczywistego wpływu Kościoła katolickiego na społeczeństwo doprowadziły do zniszczenia ich struktury, ograniczenia fizyczne funkcjonowanie i likwidację. Niemniej jednak, Kościół katolicki w czasie II wojny światowej przyjechał do obrony kultury, tradycji i języka. Podejście to zostało wpisane w historię Polski i zasługuje, aby zapamiętać to następnego pokolenie.

Problemy te badają A. Adamczuk, B. Cywiński, Z. Fijałkowski, A. Hlebowicz, J. Kłoczowski, K. Krasowski, L. Müllerowa, F. Stopniak, K. Śmigiel, A. Głowański, W. Grabowski, J. Gumkowski, K. Leszczyński, C. Madajczyk, W. Materski, F. Ryszka, T. Szarota; Powiat bielski: D. Boćkowski, J. Karlikowski, M. Majewski, W. Śleszyński.

Wydawać się może, że od momentu zakończenia drugiej wojny światowej losy Kościoła katolickiego w byłym powiecie bielskim zostały gruntownie przeanalizowane i opisane. Jest to przekonanie błędne, a historia związków wyznaniowych

podczas okupacji niemieckiej nie doczekała się rzetelnego opracowania. Autor prowadzi badania historyczne dotyczące niemieckiej polityki okupacyjnej powiatu bielskiego, które stanął się elementem dysertacji doktorskiej przygotowywanej w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. Niniejszy artykuł jest przyczynkiem do głębszych rozważań nad problematyką polityki okupacyjnej Niemiec wobec chrześcijańskich związków wyznaniowych powiatu bielskiego w latach 1941–1944.

Druga wojna¹ światowa zapisała się na kartach historii Rzeczypospolitej jako czas bólu i cierpienia narodu. Podzielone w 1939 r. pomiędzy najeźdźców niemieckiego i radzieckiego² państwo polskie stało się areną terroru obywateli. Polityki okupacyjne agresorów wymierzone były bezpośrednio w ludność cywilną, która od pierwszych chwil konfliktu zbrojnego doświadczyła następstw podboju i zniewolenia³.

Przedwojenny powiat bielski należał do województwa białostockiego i zajmował 4 988,5 km². Składał się z 30 gmin, a liczba mieszkańców omawianej jednostki administracyjnej wynosiła ponad 202 tys⁴. W jego granicach mieściło się 5 większych aglomeracji miejskich, natomiast pozostałe obszary występowały w charakterze rolniczym. W wyniku działań wojennych, 14 września 1939 r. oddziały 206. Dywizji Piechoty Wehrmachtu z 3. Armii Grupy Armii Północ⁵ zajęły miasto Bielsk.

23 września 1939 r. wojska III Rzeszy wycofały się z miasta przekazując je Armii Czerwonej⁶. W trakcie krótkiego pobytu Niemców na terenie powiatu bielskiego mieszkańcy stali się świadkami zaplanowanego terroru przeciwko ludzkości⁷, który służąc polityce wyniszczenia społeczeństwa polskiego wraz z wejściem kolejnego okupanta przybrał na sile⁸. ZSRR zajmował obszar bielski do 22 czerwca 1941 r., kiedy to Wehrmacht rozpoczął operację Barbarossa⁹. W wyniku ponownego zajęcia powiatu przez Niemców, nowy okupant stworzył swoją strukturę administracyjną. Jego politycznym zamiarem była biologiczna likwidacja podbitej ludności oraz rozbudowa państwa narodowosocjalistycznego. Według planów hitlerowskich część społeczeństwa skierowano jako siłę roboczą do prac fizycznych, pozostali natomiast mieli być fizycznie wyeliminowani, głównie grupy przywódcze, inteligencja, klasa średnia oraz warstwy kościelne.

Powiat bielski wszedł w skład okręgu Białystok¹⁰ jako kreiskomisariat¹¹. W momencie zajmowania obszar białostocki liczył 1,4 mln mieszkańców¹², a od 17 lipca 1941 r. kierował nim gauleiter E. Koch¹³. Wyższymi stanowiskami administracyjnymi zarządzali urzędnicy III Rzeszy, którzy od początku pełnienia swoich funkcji bezwzględnie przystąpili do wykonywania poleceń władz niemieckich.

Okupacja terenów byłego powiatu bielskiego zaliczana jest do kategorii najbrutalniejszych. Po ustanowieniu struktur administracji III Rzeszy wprowadzono regulacje prawne, które normowały zakres i system terroru. Rozpoczęto metodyczną walkę z ludnością cywilną poprzez terror totalny, odpowiedzialność zbiorową oraz zastra-

szanie. Egzekucje, osadzanie w więzieniach, wywózki do obozów koncentracyjnych, zmniejszanie rozrodzności, germanizacja dzieci, a także bezzasadne wyroki sądowe, dodatkowe obowiązki, ograniczone prawa, rewizje, konfiskaty, przymusowe wysiedlenia i podpisywanie listy narodowościowej, zsyłki na roboty do Niemiec stały się codziennością w procesie usuwania wszelkiej polskości. Okupant stosował przemoc obejmującą każdą dziedzinę życia, a także ludzi niezależnie od wieku czy płci¹⁴.

Ukazanie miejsca polskiego kościoła katolickiego i zrozumienie jego losów jest znaczące dla odtworzenia procesu historycznego dotyczącego okupacji niemieckiej na terenie byłego powiatu bielskiego. Jednak, przed rozpoczęciem właściwej analizy tematu warto wyjaśnić pojęcie «okupacji» oraz «kościół katolickiego»¹⁵.

Termin «okupacja» oznacza faktyczne zajęcie danego terytorium przez armię nieprzyjaciela i sprawowanie na nim władzy. Okupacja rozciąga się na obszar, na którym ustanowiona jest ta władza oraz gdzie może być sprawowana¹⁶. Prawo wojenne traktujące o okupacji ukształtowało się drogą zwyczajową i zostało zawarte w haskich umowach międzynarodowych w 1907 r.¹⁷ Główną ich zasadą jest bezstronne decydowanie o losach podbitych i okupowanych terenów, a także brak możliwości dokonywania zmian prawnych. Władzę okupant sprawuje jako przejściową, a o losach obszaru okupowanego zadecyduje po zakończeniu działań wojennych¹⁸. «Z chwilą faktycznego przejścia władzy z rąk rządu legalnego do rąk okupanta, tenże poweźmie wszystkie będące w jego mocy środki, celem przywrócenia i zapewnienia, o ile to jest możliwym, porządku i życia społecznego, przestrzegając, z wyjątkiem bezwzględnych przeszkód, prawa obowiązujące w tym kraju»¹⁹.

Okupant niemiecki zajmując polskie tereny naruszył prawo międzynarodowe, a dokonując planowanego ludobójstwa obywateli Polski spowodował wielowymiarowe wyniszczenie państwa polskiego.

Pamiętajmy również o tym, «że wspólnym mianownikiem, do którego można sprowadzić przypadki uznania rządów na emigracji, jest ich rzeczywistość»²⁰. Rzeczpospolita istniała po zajęciu jej terenów przez Niemców i ZSRR w 1939 r., ponieważ istniał rząd polski na emigracji. Jego władza pochodziła z organu sprawującego władzę wykonawczą przed rozpoczęciem działań wojennych 1 września 1939 r. Pełnił swoją funkcję za granicami państwa opierając swoje działania na rodzimym systemie prawnym, podstawie ustrojowej, zachowując łączność z tajną strukturą podziemną w kraju²¹.

Mimo politycznych różnic obywatele polscy akceptowali ten rząd, nie pozabawiając go jego prawowitości²². Państwo polskie było stroną w umowach międzynarodowych, w których podjęto zobowiązania do walki z okupantem²³. Wobec tego jeśli istniał polski organ pełniący władzę wykonawczą nie powinno się stwierdzać kategorycznego przejścia kontroli przez III Rzeszę na ziemiach Rzeczypospolitej, a zatem sprawowania władzy, czy prowadzenia polityki okupacyjnej.

«Kościół» definiuje świątynie chrześcijańskie, organizacje religijne oraz wspólnoty wiernych jednego wyznania²⁴. Przymiotnik «katolicki» określa zaś wyznanie wśród wyznań chrześcijańskich, zgodnie z doktryną religijną, społeczną i moralną Kościoła rzymskokatolickiego²⁵.

Kościół katolicki w Rzeczypospolitej od momentu powstania odgrywał wyjątkową rolę. Ma to wpływ na współczesny wygląd jego apostołatu, struktury organizacyjnej, strefy działalności, czy obecności wśród obywateli i oddziaływania na nich. Prawne przepisy i uregulowania państwowe przed drugą wojną światową zapewniły Kościołowi katolickiemu status najważniejszego ze wszystkich. Miał zagwarantowaną samorządność wewnętrzną, swobodę działania w zakresie prawa polskiego i posiadał pełną autonomię²⁶. Konstytucja z 1921 r., konkordat z 1925 r. i konstytucja z 1935 r. gwarantowały wolność wyznania, a także sumienia każdemu obywatelowi, jednak wyznanie rzymskokatolickie pozostało dominujące w Polsce i zajmowało najważniejsze miejsce w państwie²⁷. Przyczyn tego stanu należy szukać w okresie wcześniejszym, w którym to Polacy starali się odzyskać niepodległość, a podtrzymujący wartości narodowe Kościół katolicki wspierał te dążenia²⁸.

Realia w jakich znalazły się katolickie wspólnoty wiernych i organizacje religijne na terenach polskich w czasie okupacji niemieckiej przyczyniły się do dekompozycji struktur kościoła, ograniczenia aktywności oraz zawężenia wyznaczonych funkcji. Trudno jest również znaleźć analogiczne położenie Kościoła katolickiego w innych państwach podbitych przez Niemców. Należy też pamiętać, że w warunkach okupacji trudno było gromadzić dokumentację. Dodatkowy problem w pełnym ustaleniu historii kościoła katolickiego w byłym powiecie bielskim podczas okupacji niemieckiej stwarza fakt wejścia po wojnie dużej części omawianej jednostki administracyjnej w skład Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej.

Przed wybuchem wojny Rzeczpospolita liczyła blisko 35 mln obywateli, z czego ponad 23 mln było wyznawcami katolicyzmu²⁹. Istniało 5 prowincji kościelnych: gnieźnieńsko-poznańska, warszawska, wileńska, lwowska, krakowska oraz 21 diecezji i archidiecezji³⁰. Składały się z 458 dekanatów i 5,2 tys. parafii, w których pracowało ponad 10 tys. księży diecezjalnych, 1779 zakonnych, prawie 6,2 tys. zakonników i 16 tys. zakonnice, a ponad 2 tys. osób przygotowywało się do posługi kapłańskiej³¹.

Powiat bielski obejmowała diecezja pińska arcybiskupstwa wileńskiego złożona początkowo z 6 dekanatów: bielskiego, brańskiego, brzeskiego, drohiczyńskiego, kobryńskiego, prużańskiego oraz kilku parafii z dekanatów słonimskiego i wiszniewskiego. Dodatkowo diecezja objęła 9 dekanatów z dawnego polskiego biskupstwa mińskiego: baranowicki, lachowicki, łuniniecki, nieświeski, nowogródzki, piński, rakowski, stołowicki i stołpecki. Wchodząc w lata 30-te diecezja pińska obejmowała 17 dekanatów oraz 172 parafie różnych obrządków³². Z pośród osób zamiesz-

kujących obszar byłego powiatu bielskiego 91 215 mieszkańców zadeklarowało wyznanie rzymskokatolickie i ormiańskokatolickie, zaś 328 katolickie obrządku wschodniego³³.

W 1941 r. organizacja terytorialna kościoła została rozbita. Wyznaczone przez okupanta nowe granice podzieliły prowincje, diecezje, dekanaty i parafie. Część diecezji pińskiej weszła w okręg białostocki, natomiast jej większy obszar podporządkowano pod Komisariat Rzeszy Ukraina oraz Komisariat Rzeszy Wschód. Miało to ułatwić administracji niemieckiej zarządzanie podbitym obszarem, prowadzenie ewidencji i nadzoru. Polska władza duchowna utraciła kontrolę tych spraw. Najeźdźcy nie mieli również zamiaru spełniać zobowiązań konkordatu między Watykanem, a Polską.

Niemiecka polityka wobec Kościoła katolickiego w powiecie bielskim dążyła do jego bezwzględnego wyniszczenia i przybrała bardzo brutalny charakter, porównywalny do sytuacji kościoła w okręgu Warty-regionu, na którym okupacja należała do najbardziej krwawych³⁴. Fizyczna likwidacja polskiego duchowieństwa stała się nieustannym fragmentem walki z polsnością jako elementem niepożądanym dla III Rzeszy³⁵.

Duchowni byli aresztowani i osadzani w więzieniach, wywożeni do obozów koncentracyjnych oraz likwidowani na terenie powiatu. Wiele kościołów w Bielsku, Boćkach, Czeremsze, Łubinie Kościelnym, Wyszkach, Brańsku, Mielniku, czy Drohiczynie zamknięto, okradziono, a także zniszczono w wyniku celowego działania okupacyjnych władz niemieckich. Rozbierano je, aby pozyskać materiały budowlane, palono lub uszkodzono podczas działań wojennych, bądź w trakcie wycofywania się jednostek niemieckich pod koniec wojny³⁶.

Wśród wielu zamordowanych był wikariusz generalny części diecezji pińskiej ks. A. Beszta-Borowski, ks. L. Olszewski z parafii Matki Bożej z Góry Karmel oraz przebywający czasowo w Brańsku ks. H. Opiatowski³⁷. Z pierwszych ustaleń wynika, że głównym miejscem likwidacji katolickich księży był las pilicki nieopodal miasta Bielsk. Ich ciała zostały ekshumowane w 1945 r. i przeniesione na cmentarz, obecnie przy ulicy Wojska Polskiego.

W latach 1941–1944 polski Kościół katolicki na ziemiach powiatu bielskiego stał się celem bezwzględnej polityki okupacyjnej Niemców. W myśl założeń narodowego socjalizmu mimo rzeczywistego wpływu na społeczeństwo oraz moralnego autorytetu nastąpiła jego degradacja. Jednak sytuacja w jakiej znaleźli się duchowni i wierni nie przyczyniła się do całkowitej likwidacji Kościoła katolickiego, który stał na straży wartości chrześcijańskich, kultury, tradycji oraz języka. Postawa ta zapisała się na kartach historii państwa polskiego, a wpływając na zachowanie tożsamości narodowej zasługuje na pamięć następnych pokoleń. Kolejne wyzwania dla kościoła katolickiego w powiecie bielskim nastąpiły w 1944 r. w nowej rzeczywistości polityczno-społecznej wraz z wejściem okupanta radzieckiego³⁸.

- ¹ Wojna stanowi niepodzielną część dziejów człowieka od początków jego organizacji społecznej. Jest ona zjawiskiem przeciwnym stanu pokoju, to kontynuacja polityki środkami przemocy w celu osiągnięcia określonych interesów ideologicznych, politycznych lub ekonomicznych. Rosnący zasięg wojny nastąpił wraz z intensyfikacją technologii i jest od niej uzależniony. Po 1945 r. w skutek rozwoju broni jądrowej oraz środków przenoszenia nastąpiło rozszerzenie możliwości prowadzenia wojny na dowolne miejsce świata. Analizując pojęcie wojny należy pamiętać, że definicja ta określa głównie zorganizowaną walkę zbrojną między poszczególnymi państwami, blokami państw, grupami społecznymi, bądź narodami. Krupa M. Encyklopedia wojskowa. 1. – Warszawa, 2007. – P. 456; Bielan D., Dobrowicz I., Cape B. -eds. Mała encyklopedia wojskowa. 3. Warszawa, 1971. – P. 494; Laprus M. Leksykon wiedzy wojskowej. – Warszawa, 1979. – P. 479.
- ² Niemcy zaatakowały Polskę 1 września 1939 r. z trzech kierunków. Główne uderzenie Wehrmachtu wyprowadzono wzdłuż granicy zachodniej. Od północy z Prus Wschodnich i Pomorza, a od południa z obszaru Słowacji. ZSRR napadł II Rzeczpospolitą 17 września 1939 r. od wschodu. Grzelak C. Dziennik działań bojowych frontu białoruskiego we wrześniu 1939 r. – Warszawa, 1998. – P. 129; Pawłowski E., Wawer Z. -eds. Wojsko Polskie w II wojnie światowej. – Warszawa, 2005. – P. 20, 21, 70, 71; Davies N. Europa walczy 1939–1945, nie takie proste zwycięstwo. – Kraków, 2008. – P. 99, 104; Kunert A. Walkowski Z. -eds. Kronika kampanii wrześniowej. – Warszawa, 2005. – P. 6, 71. Por. Terlecki O. Najkrótsza historia II wojny światowej. – Kraków, 1972. – P. 41, 53. Agresorzy wypełnili obustronne zobowiązania paktu Ribbentrop-Mołotow zawartego 23 sierpnia 1939 r. oraz jego tajnego protokołu dodatkowego. Zob. Śleszyński W. Okupacja sowiecka na Białostocczyźnie w latach 1939–1945. – Białystok, 2001. – P. 20; <http://ns-archiv.de/krieg/sowjetunion/vertrag/nichtangriffspakt.php/16.12.2014>.
- ³ Polska jest państwem, które podczas drugiej wojny światowej poniosło stosunkowo największe szkody demograficzne i straty osobowe. Patrz szerzej: Grabowski W. Raport, straty ludzkie poniesione przez Polskę w latach 1939–1945. – in: Polska 1939–1945, straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami. –eds. W. Materski, T. Szarota. – Warszawa, 2009. – P. 13; K. Latuch K. J. Straty demograficzne Polski w latach 1939–1945 (z prac nad weryfikacją oficjalnych szacunków). – in: Polska 1939–1945, straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami. –eds. W. Materski, T. Szarota. – Warszawa, 2009. – P. 39.
- ⁴ Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Statystyka Polski, seria C., zeszyt 83, *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931r., województwo białostockie*. – Warszawa, 1938. – P. 1.
- ⁵ Skład GA Północ we wrześniu 1939 r. <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Heeresgruppen/HeeresgruppeNord.htm/16.12.2014>.
- ⁶ Podczas działań wojennych najeźdźców na terenie Polski nierzadko dochodziło do współpracy Wehrmachtu z Armią Czerwoną, również na terenie powiatu bielskiego. Zob. Grzelak C. Dziennik działań bojowych frontu białoruskiego we wrześniu 1939 r. – Warszawa, 1998. – P. 129; Grzelak C., Jaczyński S., Kozłowski E. -eds. Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów 17 września 1939. 1. – Warszawa, 1994. – P. 233.
- ⁷ Patrz szerzej: Okręgowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Białymstoku (dalej OKŚZpNP Bi) S 2/06/Zn.
- ⁸ Patrz szerzej: Boćkowski D. Na zawsze razem, Białostocczyzna i Łomżyńskie w polityce radzieckiej w czasie II wojny światowej (IX 1939–VIII 1944). – Warszawa, 2005. – P. 44,

- 77, 80; Głowacki A. Deportowani w latach 1940–1941. – in: Polska 1939–1945, straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami. -eds. W. Materski, T. Szarota. – Warszawa, 2009. – P. 238;
- ⁹ Niemiecki kryptonim definiujący uderzenie wojsk niemieckich na ZSRR. Zob. Alexander C., Kunze M. -eds. Piekło na froncie wschodnim. – Warszawa, 2012. – P. XI, 9; Bishop C. Niemiecka piechota w drugiej wojnie światowej. – Warszawa, 2009. – P. 72; Carell P. Operacja Barbarossa. – Warszawa, 2000. – P. 22, 31; Guderian H. Wspomnienia żołnierza. – Warszawa, 1991. – P. 124; Sweeting C. Krew i żelazo. – Warszawa, 2007. – P. 25, 38; Por. Grzelak C. Armia Stalina. – Warszawa, 2010. – P. 302.
- ¹⁰ Zob. Zusammendruck aus der Karte des Deutschen Reiches 1:300000. Hergestellt vom Reichsamt für Landesaufnahme. – Berlin, 1942.
- ¹¹ Okręg białostocki składał się z siedmiu kreiskomisariatów, które były siedzibami komisarzy okręgowych. Mianowicie Białystok, Grodno, Grajewo, Łomża, Bielsk, Wołkowysk oraz Sokółka. Zob. Madajczyk C. Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. 1. – Warszawa, 1970. – P. 212; Karlikowski J. Polityka okupacyjna III Rzeszy w okręgu białostockim 1941–1944. – Białystok, 1965. – P. 7.
- ¹² Karlikowski J. Polityka okupacyjna III Rzeszy w okręgu białostockim 1941–1944. – Białystok, 1965. – P. 6, 57; Madajczyk C. Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. 1. – Warszawa, 1970. – P. 249.
- ¹³ Majewski M. Dokumenty dotyczące Erich Kocho w zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie. – in: Przegląd archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej. 1. -ed. J. Bednarek. – Warszawa, 2008. – P. 41.
- ¹⁴ Gumkowski J., Leszczyński K. -eds. Okupacja hitlerowska w Polsce. – Warszawa, 1961. – P. 123.
- ¹⁵ Na obecnym etapie badań nie jest możliwe rzetelne ukazanie jednoznacznego stosunku okupanta niemieckiego do pozostałych chrześcijańskich związków wyznaniowych na terenie byłego powiatu bielskiego.
- ¹⁶ Art. 42. działu III o władzy wojennej na terytorium państwa nieprzyjacielskiego, w konwencji dotyczącej praw i zwyczajów wojny lądowej z 1907 roku. Dz. U. 1927 nr 21 poz. 161. – P. 212. Por. Zajęcie czasowe obcego obszaru siłami zbrojnymi i ustanowienie na nim władzy administracyjnej do momentu zawarcia pokoju. Okupacja to również czas, w którym powyżej opisany stan trwa. Sobol E. Mały słownik języka polskiego. – Warszawa, 2000. – P. 596–597.
- ¹⁷ Zob. Konwencja dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej. Dz. U. 1927 nr 21 poz. 161. – P. 193.
- ¹⁸ Bierzanek R., Symonides J. -eds. Prawo międzynarodowe publiczne. – Warszawa, 2004. – P. 422–423; Zob. Barcik J., Srogosz T. -eds. Prawo międzynarodowe publiczne. – Warszawa, 2007. – P. 513–514.
- ¹⁹ Art. 43. działu III o władzy wojennej na terytorium państwa nieprzyjacielskiego, Dz. U. 1927 nr 21 poz. 161. – P. 212.
- ²⁰ Bierzanek R., Symonides J. -eds. Prawo międzynarodowe publiczne. – Warszawa, 2004. – P. 146.
- ²¹ Polski rząd na wychodźstwie miał prawo do działalności sądowniczej i ustawodawczej, a także posiadał własną armię.
- ²² Ryszka F. Ruch oporu. Pojęcie i zjawisko. – in: Ruch oporu w Polsce i w Niemczech w latach drugiej wojny światowej. – eds. A. Czubiński, Z. Kulak. – Poznań, 1987. – P. 17.

- ²³ Bierzanek R., Symonides J. -eds. Prawo międzynarodowe publiczne. – Warszawa, 2004. – P. 146.
- ²⁴ Sobol E. Mały słownik języka polskiego. – Warszawa, 2000. – P. 364.
- ²⁵ Sobol E. Mały słownik języka polskiego. – Warszawa, 2000. – P. 314.
- ²⁶ Adamczuk A. Kościół katolicki w Polsce i na świecie. – in: Kościół katolicki w Polsce 1918–1990. -eds. A. Adamczuk, W. Zdaniewicz. – Warszawa, 1991. – P. 15.
- ²⁷ Artykuły 96., 112.–116. ustawy z dnia 17 marca 1921 r., Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Dz. U. 1921 nr 44 poz. 267. – P. 651, 653–654; Artykuł 9. konkordatu pomiędzy Stolicą Apostolską, a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r., s. 1086; Artykuł 7. ustawy konstytucyjnej z dnia 23 kwietnia 1935 r. Dz. U. 1935 nr 30 poz. 227. – P. 498.
- ²⁸ Patrz szerzej: Caliński J. Kościół katolicki w Polsce. – Tarnów, 1947. – P. 84, 87.
- ²⁹ Kłoczkowski J., Müllerowa L. Lata wojny i okupacji (1939–1945). – in: Chrześcijaństwo w Polsce, zarys przemian 966–1979. -eds. J. Kłoczkowski. – Lublin, 1992. – P. 554.
- ³⁰ Artykuł 9. konkordatu pomiędzy Stolicą Apostolską, a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r., s. 1086.
- ³¹ Kłoczkowski J., Müllerowa L. Lata wojny i okupacji (1939–1945). – in: Chrześcijaństwo w Polsce, zarys przemian 966–1979. -eds. J. Kłoczkowski. – Lublin, 1992. – P. 554; Fijałkowski Z. Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej. – Warszawa, 1983. – P. 36.
- ³² <http://www.agad.archiwa.gov.pl/pomoce/AWil435.xml/16.12.2014>.
- ³³ Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Statystyka Polski, seria C., zeszyt 83, *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII 1931r., województwo białostockie*. Warszawa, 1938. – P. 27.
- ³⁴ Patrz szerzej: Śmigiel K. Kościół katolicki w tzw. okręgu Warty 1939–1945. – Lublin, 1979. – P. 105.
- ³⁵ <http://www.drohiczynska.pl/?action=dekanat&id=1>; http://www.parafia-wyszki.drohiczyn.opoka.org.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=106&Itemid=92/16.12.2014.
- ³⁶ Patrz szerzej: Fijałkowski Z. Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej. – Warszawa, 1983. – P. 17; Stopniak F. Polskie świątynie katolickie podczas II wojny światowej. – Warszawa, 1982. – P. 64–66.
- ³⁷ OKŚZpNP Bi S 38/01/Zn. 1. – P. 69; <http://bazylikawbielskupodlaskim.pl/historia/#BI-Antoni-Beszta-Borowski/16.12.2014>.
- ³⁸ Patrz szerzej: Cywiński B. Ogniem próbowane, z dziejów najnowszych Kościoła katolickiego w Europie Środkowo-Wschodniej. 1. – Warszawa, 1993. – P. 29, 43; Hlebowicz A. Kościół w niewoli, Kościół rzymskokatolicki na Białorusi i Ukrainie po II wojnie światowej. – Warszawa, 1991. – P. 9; Krasowski K. Państwo a Kościół katolicki w Polsce 1945–1955. – Poznań, 1997. – P. 9. Zob. też. Hlebowicz A. Katolicyzm w państwie sowieckim 1944–1992. - Gdańsk, 1993. – P. 73, 127, 205.